
УДК 80:81 - 11

Ольга Черемська

Харківський національний економічний університет
імені Семена Кузнеця, м. Харків

ВИТОКИ ХАРКІВСЬКОЇ ФІЛОЛОГІЧНОЇ ШКОЛИ І ПОТЕБНЯНСЬКІ НАЦІОНАЛЬНО-МОВНІ ТРАДИЦІЇ

У статті окреслено поняття наукової школи, регіональної школи; висвітлено етапи становлення Харківської філологічної школи у першій половині XIX ст.; схарактеризовано її домінуючі ідеї та напрями досліджень у колі інших лінгвістичних шкіл в Україні. Зосереджено увагу на початковому (етнографічному) періоді її формування, активізації наукової діяльності в 30–40 рр. XIX ст. та виникненні порівняльно-історичних досліджень слов'янських мов. Здійснено спробу розкрити вплив «харківської трійці» на зародження й розвиток концептуальних ідей словесності та народності О. Потебні, що ґрунтуються на національно-мовних підходах до аналізу мовних фактів і явищ.

Ключові слова: О. Потебня, «харківська трійця», наукова школа, регіональна школа, Харківське історико-філологічне товариство, Харківська філологічна школа.

На зламі тисячоліть відбувається зміна наукової парадигми: осмислення мови як скарбниці національної культури, а культури — як чинника формування мовних явищ і процесів, зокрема й в історичному аспекті. Активізовано дослідження наукового доробку окремих особистостей, їхньої ролі у формуванні потужних наукових напрямів і наукових шкіл [8; 5; 11; 16; 54]. Виокремлено поняття «наукова школа» в різних дослідницьких сферах, виявлено характерні риси та функції цього феномену, його часові межі, вплив наукового лідера на процес розвитку науки [2; 39; 12; 33]. Зосереджено увагу на питаннях історії та традиціях лінгвістичних шкіл в Україні [4; 7; 19; 18; 22; 24; 27; 28; 42, 44–46; 48–53] та ін. Однак, попри розмаїття досліджень з історії формування та функціонування наукових шкіл в Україні,

© О.С. ЧЕРЕМСЬКА, 2016

проблема їхньої ідентифікації, аналізу впливу їхньої діяльності на розвиток лінгвістичної думки в Україні на сьогодні є актуальною.

Системний характер лінгвістичних досліджень в Україні пов'язують з контекстом XIX століття, коли йдеться про заснування університетських наукових центрів у Харкові, Києві, Львові. Відтак з'являються ґрунтовні, концептуально виважені мовознавчі праці, які визначають перспективу й подальший розвиток цієї галузі гуманітарного знання.

Зокрема, Г. Мацюк зауважує, що свого часу Ю. Шевельов виокремив школу філософії мови в Харківському університеті (її виникнення вчений пояснив появою у перших двох десятиліттях кількох універсальних граматики російської мови); школу Ф. Міклошича в Галичині (у цьому Ю. Шевельов наслідував І. Франка), погляди якого вплинули на галицьких граматицистів від М. Осадци до О. Огоновського; школу О. Потебні у Харкові другої половини XIX ст. Склад шкіл визначали належність мовознавців до певного регіону, спільність принципів аналізу мовного матеріалу, наступність у розвитку положень навколо якоїсь домінувальної ідеї [27: 3]

Школою традиційно називають коло науковців, які працюють в одному, географічно визначеному дослідницькому центрі або центрах — звідси назви Київська історико-філологічна школа, Харківська історико-філологічна школа, Львівська історико-філологічна школа та ін. Зі школою співвідносять наукові здобутки певного дослідницького центру або університету, що уможлиблює розгляд таких результатів пошукової діяльності вчених як цілісність [51: 3].

Не менш поліваріантна, на думку Л. Шевченко, атрибуція — історична чи історико-філологічна школа, що вказує передусім на явище, яке розглядають у контексті хронології наукових подій, стадіальної зміни дослідницьких парадигм, віднесеності до ідей, сумірних зі здобутками того чи того культурного періоду [51: 5].

Актуалізовано поняття «регіональна школа» з огляду на територіальний критерій виокремлення. Учені зауважують, що саме «регіональним» науковим школам в Україні належить не тільки пріоритетність, але й першість у певних наукових напрямках. Зокрема це стосується створених ще в 40-х рр. XIX ст. наукових шкіл слов'янознавства — в Харківському університеті (ХУ) (І.І. Срезневський) і фольклорно-краєзнавчої — в університеті Св. Володимира в Києві (М.О. Максимович), які на той час існували в офіційному науково-освітньому просторі й належали до периферійних інтелектуальних осередків, але згодом здобули визнання серед східно- й західноєвропейської спільноти [33: 15].

М. Максимович — засновник і перший ректор університету Св. Володимира в Києві — започаткував фундаментальні дослідження в галузі філологічних наук, передусім історії української мови. У своєму лекційному курсі зосереджував увагу на характеристиці пам'яток російської та української народної творчості як одному із найважливіших історичних джерел, підкреслюючи, що «іноді в народному переказі затаєно більше істини, ніж розкрито її в здогаді та пошуку вченого» [25: 90–91].

М. Максимович акумулював досвід різних галузей знань і декількох наукових шкіл, зокрема харківської¹.

Як стверджує Г. Мацюк, вивчення граматик XIX ст., написаних у Галичині, дозволяє доповнити перелік ще однією регіональною школою (нормативно-граматичною за характером інтерпретації україномовного матеріалу), яка почала формуватися в першій половині XIX ст. Її представники — І. Могильницький, І. Вагилевич, Й. Лозинський, Й. Левицький, Я. Головацький — розпочали граматичний опис української мови, який продовжили і розвинули граматисти другої половини XIX ст., ті, хто у класифікації Ю. Шевельова представляли вже школу Ф. Міклошича в Галичині [28: 3].

Мета цієї розвідки полягає в дослідженні визначальних ідей та аспектів наукових пошуків учених Харківської філологічної школи (ХФШ) у початковий період становлення (поч. XIX ст.), формування (30–40 рр. XIX ст.) та розгортання наукової діяльності зі створенням ХІФТ, а також появою наукових праць О. Потебні (50–90 рр. XIX ст.). **Актуальність** дослідження зумовлена посиленою увагою сучасного українського мовознавства до проблем історії української мови, зокрема процесу формування наукових напрямів та шкіл.

ХФШ своїми витокami сягає 30–40 рр. XIX ст. Однак, як зауважують мовознавці, «підвалини її було закладено значно раніше — в перші роки існування Харківського університету. Перше покоління харківських професорів-філологів було представлене широко освіченими вченими, які стояли на рівні європейської науки. Академік Іван Рижський, професори Іван Срезневський, Іван Кронеберг, Василь Маслович, Євграф Філомафитський, Олександр Склабовський були філологами з глибокими і різнобічними знаннями: вони знали класичні і сучасні мови, історію, філософію, теорію мистецтва, риторику і інші науки» [29: 480]. З їхньою діяльністю пов'язані перші в Україні науково-публіцистичні видання — журнали «Харківський Демокріт» («Харьковский Демокрит») (1816), «Український вісник» («Украинский вестник») (1816–1819), «Український журнал» («Украинский журнал») (1824–1825), перші публікації літературних творів українською мовою і виступи на захист української мови П. Гулака-Артемовського в «Українському віснику» (ч. 12 за 1818 р., ч. 16 за 1819 р.), літературно-критична стаття «Некоторые замечания касательно истории и характера малороссийской поэзии» І. Кулжинського в місячнику «Український журнал» («Украинский журнал») (ч. 1 за 1825 р.), у якій автор порушує питання про давність української мови порів-

¹ Відомо, що першим учителем М. Максимовича був його дядько, доктор філософії і права, професор Харківського університету Ілля Федорович Тимківський: «У той самий час і старший дядько мій, Ілля Федорович Тимківський, — доктор права і філософії, який був професором російського законодавства в Харківському університеті, — залишивши службу через хворобу, оселився в Туранівці на р. Шостці за 18 верст від Глухова (у помісті своєї дружини Софії Іванівни, від народження Халанської). Туди взяв мене І.Ф. до себе, у 1811 році, і вчив мене основ різних наук і латини» [1: 325].

няно з іншими слов'янськими мовами, оскільки в ній є багато слів, що відсутні в значно пізніші часи в близьких нам народів; ці слова прийшли до нас від інших далеких предків, а отже, Київська Русь була українською державою й література цього періоду теж українська: «За цим дорогоцінним правом успадкування малоросіяни сміливо можуть називати Співця Ігорового — своїм поетом», — стверджував І. Кулжинський [20: 48].

Навряд чи можемо казати про існування наукових шкіл в перші десятиліття заснування Харківського університету (ХУ), коли напрями досліджень лише визначалися. Період 30–40 рр. XIX ст. ознаменований діяльністю Ізмаїла Срезневського, зусиллями якого започатковані слов'янознавчі дослідження в Україні. Вивчивши слов'янські мови впродовж чотирирічних історико-філологічних і етнологічних студій під час закордонного наукового відрядження, І. Срезневський у своєму лекційному курсі, вперше прочитаному в ХУ, розробив основні принципи викладання історії слов'янських мов та культур. У статті «Погляд на пам'ятки української народної словесності» («Взгляд на памятники украинской народной словесности») (1834) він одним із перших висловив думку, що українська мова є самостійна мова, «а не наріччя російської чи польської [мови]... одна з найбагатших мов слов'янських... мова поетична, музикальна, живописна» [40: 2]. Навчаючись на етико-політичному відділенні філософського факультету (1826–1829), І. Срезневський захопився українською старовиною та народною творчістю, заснував студентський гурток любителів народної словесності наприкінці 1820-х — на поч. 1830-х рр., «ставши згодом душею гуртка харківських романтиків» (Іван Розковшенко, Опанас Шпигоцький, брати Федір та Орест Євещькі, Осип Джунковський, Олександр Хиждеу та інші — так зване перше покоління харківських романтиків) [27: 118–121; 38: 164]. «Їх об'єднувало шире зацікавлення українським фольклором, літературною творчістю, новими естетичними ідеями, що вийшли як з Росії та Польщі, так із Західної Європи. Результатом діяльності гуртка, склад якого з роками змінювався, стало видання «Українського альманаху» («Украинского альманаха») (1831) та «Запорозької старовини» («Запорожской старины») (1833–1838), створення і часткова публікація одного з найбагатших для того часу зібрань записів українського фольклору (колективна збірка «Збірник пам'яток народної української словесності» («Собрание памятников народной украинской словесности») та ін.). Головним натхненником та організатором цієї роботи виступив Ізмаїл Срезневський» [15: 3–4].

Разом із І. Срезневським українознавчі студії розпочинають А. Метлинський та М. Костомаров. М. Зеров називає вчених «харківською трійцею» і так окреслює їхнє значення в розвитку наукової думки: «Новий університет почав свою діяльність скромно, і цілих чверть віку треба було, поки він заявив про себе великими культурними силами і ввійшов органічно у життя краю. Тільки на початку 30-х рр. у Харкові створився гурток, який поставив собі ціллю працювати на полі науки й літератури задля відродження української народности. Одного з головніших його учасників,

І. Срезневського, ми вже бачили. Поряд із Срезневським стає спочатку Метлинський, а згодом молодий Костомаров. Срезневський виступає перед нами в ролі аматора старовини, збирача народнописанного матеріялу та видавця українських творів (опублікування п'єс Котляревського). Метлинський і Костомаров поєднують етнографічні студії з власною поетичною творчістю, причому, якщо вірити Костомарову, «ідея писати малоруською мовою» спала вперше саме йому, Метлинський же був навіть у числі противників його «ідей про малоруське письменство» [14: 75–76].

Виступ «харківської трійці» ознаменований виданнями, що друкують перші твори нової української літератури, започатковують етнографічні студії, розпочинають українознавчі дослідження, що втілюють українську ідею. Зокрема, 1831 р. виходить «Український альманах» («Украинский альманах») І. Срезневського, 1833 р. — «Вранішня зоря» («Утренняя звезда») І. Петрова, 1833–1838 рр. — «Запорозька старовина» («Запорожская старина») І. Срезневського. На 1838–1839 рр. припадають перші художні твори М. Костомарова й А. Метлинського. Саме М. Костомаров «відстоював життєздатність української мови» [38: 165]. Захопившись етнографією й історією України, здійснюючи етнографічні екскурсії околицями Харкова, він усвідомлює: «Любов до малоруського слова все більше й більше захоплювала мене: мені було прикро, що така прекрасна мова залишається без будь-якої літературної обробки і та ще й зазнає цілком незаслуженого презирства. ... Таке ставлення до народу і його мови мені здавалося приниженням людської гідності, і чим частіше зустрічав я такі витівки, тим сильніше припадав душею до малоруської народності» [17: 32]. На початку 1838 р. учений видав перший друкований твір «Сава Чалий, драматичні сцени південноруською мовою» («Сава Чалый, драматические сцены на южнорусском языке»), 1839 р. — «Українські балади», 1840 р. — «Гілка, малоросійські вірші» («Ветка, малороссийские стихотворения») та ін.

А. Метлинський під псевдонімом Амвросій Могила 1839 р. у Харкові видав збірку «Думки і пісні та ще дещо». До збірки увійшло тридцять оригінальних поезій і переклади (транслітеровані українськими літерами тексти народних пісень) з чеської, словацької, сербської, польської та німецької мов. Замість передмови у збірці вміщено «Нотатки щодо південноруської мови» («Заметки относительно южнорусского языка»), у яких поет висловив свої думки про історичне значення української мови, давність її походження та занепад. А. Метлинський «проголошує право української мови на рівний розвиток з мовами інших слов'янських народів» [38: 164]: «південноруська мова, якою батьки наші оспівали ... життя і славу Південної Русі, ... мова, якою, ймовірно, звучали промови Князів Київських, прародичів наших Царів православних, слова і вислови яких й до сьогодні звучать у Святому Письмі»; «Південноруська, кажу, мова з дня на день забувається й змовкає — і — настане час забудеться і змовкне...» [9: 3]. Тому метою збірки є збереження коштовного скарбу для нащадків. Уміщено також зауваження автора про неусталеність правопису української мови: «він ще не усталився: одні дотримуються правопису

Великоруської мови чи Слов'яноцерковних книг; інші намагаються передавати вимову слів Південноруської мови буквами, наслідуючи їх вимову у Великоросії» [9: 11]. Далі А. Метлинський зазначає, що «найбільш зручним був би середній шлях, при якому правопис вказував би на корінь слів, але й не ускладнював ні тому, хто пише, ні тому, хто читає, своїми чисельними правилами і винятками» [9: 11]. До збірки додано словничок «Пояснення Незрозумілих для Великоросів Південноруських слів і висловів» («Объяснение Непонятных для Великороссиянъ Южнорусскихъ словъ и выражений») [9: 191], «Пояснення вимови» («Объяснение произношения») та використаного в роботі правопису, де порівнює вимову українських звуків з російськими та латинськими.

А. Метлинський видавав також український літературний альманах «Південний руський збірник» («Южный русский сборник») (1848 р.), де в передмові виступав на захист української мови, літератури та народної творчості, подав «Правопис південноруської мови чи наріччя» («Правописания южнорусского языка или наречья»), умістив переробки зі своєї збірки «Думки і пісні та ще дещо», твори поетів-романтиків: «Думки та співи» Михайла Петренка, «Вовкулака» Степана Александрова, «Наталя, або Дві долі разом» та «Гарасько, або талан і в неволі» Михайла Макаровського.

Як пише в автобіографії О. Потебня, саме цей збірник був першою книжкою, за якою він учився придивлятися до явищ мови. Тому не дивно, що потужний етнографічний струмінь вплинув на формування наукових поглядів мовознавця. Цей факт засвідчує М. Сумцов у статті «П'ятдесятиріччя збірника А.Л. Метлинського «Народні південноруські пісні» («Пятидесятилетие сборника А.Л. Метлинского «Народныя южнорусския пѣсни»)» (1904): «Вплив Метлинського на Потебню був дуже сильним. Переважно в ранніх творах Потебні часто трапляються посилення саме на цю працю. Щодо поглядів на українську мову, на важливість визнання обласних наріч, взагалі в справі культурного розвитку, погляди Метлинського й Потебні збігалися такою мірою, що деякі сторінки рецензії Потебні на збірник Головацького уявляються простим розвитком думок Метлинського, висловлених ним у передмові до «Народних південноруських пісень» («Народных южнорусских песен») [41: 366] ².

Зі збирання фольклорних матеріалів почав свою наукову творчість сімнадцятирічний студент ХУ О. Потебня. Перші записи зробив від своєї тітки Параскеви Юхимівни, а згодом здійснив кілька подорожей Харківщиною і Полтавщиною. Упродовж усього життя «вчений старанно фіксував унікальні зразки народної поезії, переважно з Полтавщини (а саме Роменщини) та Харківщини. Записи О. Потебні часто потрапляли до багатьох тогочасних збірників» [35: 352]. Зокрема, такий збірник опублікувала

² Звичайно, це великою мірою зумовлено тим, що А. Метлинський викладав студентам курсу О. Потебні російську граматику та «благотворно вплинув на Потебню, посиливши в ньому зацікавлення народною творчістю та етнографією» [45: 24].

сім'я М. Балліна із назвою «Українські пісні, видані коштом О.С. Балліної» (1863, СПб) [3]. До збірки ввійшли 63 твори: 56 текстів з мелодіями і 7 мелодій з підтекстівками, зокрема «Віють вітри», «Засвітали козаченьки», «Ой на горі жито», «Що по горах сніги лежать» та ін.

На основі фольклорних матеріалів і літописів О. Потебня пише свої перші наукові праці: випускню роботу «Перші роки війни Хмельницького» («Первые годы войны Хмельницкого») (1856, рукопис не зберігся), дисертацію «Про деякі символи в слов'янській народній поезії» («О некоторых символах в славянской народной поэзии») (1860)³, у якій «робить спробу визначити сутність поетичних символів за свідченнями мови, що уявляються дослідникові точнішими й доказовішими, ніж будь-які змоглядні здогади» [45: 28].

Значний вплив на формування національно-творчої активності О. Потебні мала Харківська громада. Як засвідчують дослідники, «Молодий учений стояв біля витоків громадівського руху Харківщини, зібравши навколо себе тісне коло однодумців. Вплив тут був взаємним. Це простежується як і в творчості геніального вченого, так і в діяльності харківської громади» [34: 77]. Як один із активних громадівців, О. Потебня поширював ідеї народної освіти, що сприяли відкриттю недільних шкіл. За спогадами Х. Алчевської: «Він привертав до себе найгарячіші симпатії молоді, і коли говорив нам про історичне минуле нашої батьківщини, про нашу пісню, про нашу поезію і закликав до її вивчення, до любові до неї, ми захоплено слухали його годинами... і кожен клявся в душі в ці хвилини присвятити батьківщині всі свої сили, віддати їй все життя» [44: 37].

Згодом, натхненний ідеєю народної освіти, О. Потебня створює «Настанови до навчання грамоти, укладені для малоруських недільних шкіл» («Руководство к обучению грамоте, составленное для малоруських воскресных школ») (опубліковане 1899), а також Буквар (1862) для недільних шкіл, утверджуючи принцип рідномовного навчання й виховання. З цією метою автор використовує зразки народної творчості — прислів'я, приказки та загадки; відстоює фонетичний принцип правопису та українську графіку, відмовляючись від церковнослов'янської графіки, літер **ѣ** та **ы**. Через заборону недільних шкіл (1862) підручник О. Потебні не був надрукований. Однак збережений В. Гнилосировим рукопис Букваря опубліковано в журналі «Київська старовина» («Киевская старина») (1899) після смерті автора [30: 158].

Активна культурно-освітня діяльність О. Потебні, учених ХУ, а особливо Харківської громади, сприяли заснуванню ХІФТ, що за часів виникнення мало назву «Харківське історико-філологічне товариство» («Харьковское историко-филологическое общество») і було створене при імпе-

³ Для семантико-етимологічного аналізу народнопісенної лексики О. Потебня використав також матеріал відомих тогочасних збірників народної творчості А. Метлинського та О. Терещенка, М. Гаупта, П. Куліша, В. Караджича. П. Войціцького, Жеготи Ігнація Паулі, статей Ф. Буслаєва.

раторському Харківському університеті 1876 р. для сприяння та популяризації досліджень з історії, філології, етнографії та фольклористики, культурології, філософії⁴. 1878–1890 рр. ХІФТ очолював О. Потебня та «був його головною науковою силою і моральним опертям» [52: 8]. За сприяння вченого формувалася українознавчий напрям наукових пошуків, який безпосередньо виявлявся в діяльності товариства щодо вивчення української історії, мови, фольклору⁵. У цей період за редакцією та з коментарями О. Потебні здійснено чотиритомне видання творів Г. Квітки-Основ'яненка (1887–1890 рр.), яке, за словами К. Німчинова, «має більшу наукову вагу від Петербурзького Кулішевого, бо Потебня додержувався особливостей слобідської мови письменника і не виправляв їх, як то робив у своїм виданні Куліш» [29: 158]; у часописі «Київська старовина» («Киевская старина») опубліковано твори П. Гулака-Артемовського (1888), у Петербурзі видано «Степові думи і співи» І. Манжури (1889), а також казки, прислів'я і т. ін., зібрані Іваном Манжурою (1890). У житті автора «Потебня відіграв роль доброго генія» [30: 158].

Як стверджує Л. Мандебура, задовго до початку роботи інших наукових центрів, зокрема в Києві та Львові, зусиллями науковців, викладачів та студентів ХУ та його історико-філологічного товариства проводилися дослідження історії побуту місцевого населення, археології, народної культури, фольклору, мови [26: 37].

Значний вплив на О. Потебню в період формування його лінгвістичних уподобань мали праці палеографа і славіста П. Лавровського. Із українознавчих студій відомими є «Огляд характерних особливостей наріччя малоруського порівняно з великоруським та іншими слов'янськими

⁴ Досліджуючи різноаспектну діяльність ХІФТ, науковці наголошують на окремих напрямках його багатогранних досліджень, що заклали основу наукових шкіл різних галузей науки. Тому в науковій літературі знаходимо такі номінації: *Харківська школа*, *Харківська школа народознавства* [Мандебура], *Харківська естетична школа* [Левчук], *Харківська естетико-психологічна школа* [Вернудіна], *Харківська мовознавча школа* [Удовиченко], *Харківська лінгвістична школа* [Бабак, Булахов, Бацевич, Білодід, Левчук-Кучерук, Лукінова, Медведєв, Муромцев, Франчук, Чопик], *Харківська школа мовознавства* [Муромцева], *Харківська філологічна школа* [Калашник, Лисиченко, Олексенко, Франчук, Широкоград, Шкляревський]. У науковій літературі, присвяченій історії лінгвістичних учень в Україні, переважає номінація *О. Потебня і Харківська лінгвістична школа* [Ярцева, Березін, Ковалик, Кочерган].

⁵ ХІФТ стало одним із провідних наукових центрів у розвитку історичного краєзнавства, фольклорно-етнографічних, археологічних, діалектологічних та археографічних досліджень в Україні, у поширенні та популяризації наукових знань у багатьох галузях гуманітарних наук та підготовці видатних фахівців з різних галузей знань. Завдяки ініціативі та діяльності членів ХІФТ опубліковано періодичні наукові видання. Друкованим органом Товариства став «Збірник Харківського історико-філологічного товариства» («Сборник Харьковского историко-филологического общества») (загалом вийшов 21 том з 1886 до 1914 рр.). Також виходили друком «Праці Харківського історико-філологічного товариства» («Труды Харьковского историко-филологического общества») (7 томів, з 1893 до 1902 рр.) та «Вісник Харківського історико-філологічного товариства» («Вестник Харьковского историко-филологического общества»), який проіснував найкоротший термін (з 1911 до 1914 рр., вийшло друком 5 номерів).

наріччями» («Обзор замечательных особенностей наречия малорусского сравнительно с великорусским и другими славянскими наречиями») (1859), «Про малоруське наріччя» («О малорусском наречии») (1859), «З приводу малоруського наріччя» («По поводу малорусского наречия») (1861), у яких учений обстоює самобутність української мови. П. Лавровський є автором рецензій на праці Ф. Буслаєва, О. Потебні, О. Пипіна та В. Спасовича: «Про міфічне значення деяких повір'їв та обрядів. Праця О.О. Потебні» («О мифическом значении некоторых поверий и обрядов. Сочинение А.А. Потебни»)(1866), «Огляд історії слов'янських літератур О.М. Пипіна та В.Д. Спасовича» («Обзор истории славянских литератур А.Н. Пыпина и В.Д. Спасовича») (1867), «Корінне значення назв спорідненості у слов'ян» («Коренное значение в названии родства у славян») (1867). Як згадує в автобіографії О. Потебня, саме завдяки П. Лавровському він почав досліджувати слов'янські мови [27:101]. Дослідження історичних джерел культури українського народу та його мови у стосунках з іншими слов'янськими мовами стали визначальними і для наукових студій О. Потебні.

Спираючись на ці та інші праці, О.О. Потебня ґрунтовно опрацював загальну теорію слова як у плані форми, так і в плані змісту. Довів, що цілісність лексичної системи підтверджується і теорією внутрішньої форми слова, і ученням про еволюцію східнослов'янського речення: лексика — це не механічне нагромадження слів, а цілісна система, що характеризується різноманітною і складною структурою. Як вважав О. Потебня, вивчення еволюції мовних систем ставить перед мовознавством завдання з'ясувати не тільки те, звідки, але й куди ми йдемо. Відповідь на ці питання давало системне порівняння лексичного фонду східнослов'янських мов, здійснення зіставно-типологічних досліджень.

Україноцентричність О. Потебні виявилася й у тому, що у своїх лінгвістичних студіях учений спирався на український мовний і народнопісенний матеріал: «Про повноголосся» («О полногласии») (1864), «Про звукові особливості руських наріч» («О звуковых особенностях русских наречий») (1865), «Про купальські вогні та споріднені з ними уявлення» («О купальских огнях и сродных с ними представлениях») (1867), де подано опис купальських народних обрядів Харківщини за власними спостереженнями автора; «Про долю та споріднені з нею істоти» («О доле и сродных с нею существах») (1867); у праці «Нотатки про малоруське наріччя» («Записки о малорусском наречии») (1870) та ін., де здійснено першу спробу описати історію української мови; у рецензії на збірник «Народні пісні Галицької і Угорської Русі, зібрані Я.Ф. Головацьким» («Народные песни Галицкой и Угорской Руси, собранные Я.Ф. Головацким») (1880); у збірниках «Пояснення малоруських і споріднених народних пісень» («Объяснения малорусских и сродных народных песен») (Т. 1. — Варшава, 1883, Т. 2. — Варшава, 1889) та ін. [36].

Органічну причетність О. Потебні до проблем українського національно-культурного розвитку наприкінці 80-х—на початку 90-х рр. ХІХ ст. засвідчує Д. Овсянико-Куликовський у «Спогадах» («Воспоминаниях»):

«О.О. Потебня був корінний і, можна сказати, типовий малорос, з дрібнопомісних дворян Полтавської губернії. Він володів українською мовою досконало, не лише теоретично (це ж зрозуміло), але й практично. Він знав і любив Малоросію, і характерні риси української національної психіки були виражені в ньому чітко і яскраво. І, зрозуміло, питання національно-культурного розвитку України були для нього не лише предметом теоретичного зацікавлення, але й живою та болючою проблемою життя... Його націоналізм був раціональним націоналізмом мислителя, урівноваженим, спокійним і критичним» [32: 179–180].

Тому не випадково значного поширення та слави набула потебнянська теорія словесності та народності. З усього доробку вченого мовознавці передусім відзначають теоретичну працю «Думка та мова» («Мысль и язык») (1862), що була перевидана п'ять разів. У ній, за словами Д. Овсянико-Куликовського, закладено програму майбутніх досліджень в галузі історії й теорії поезії: «Ця програма й була виконана в лекціях з «теорії словесності». Більш правильно було б назвати їх так: читання про еволюцію поетичних форм із їхніх прототипів, закладених у мові. Перехідними ступенями від слова з живим образом до пісні, казки, поеми тощо є «епітети» і «риторичні фігури»... Лекції з «теорії словесності» були створенням цілої науки — еволюції та психології поетичної творчості в мові й у мистецтві» [31: 58]. Саме з цією працею, за словами Ю. Шевельова, пов'язують так звану «школу Потебні» (Василь Харцієв, Борис Лезін, Олекса Ветухів та ін.), зосереджену в Харкові навколо збірника «Питання теорії та психології творчості», що розробляла цю ж проблематику» [49: 296].

Основні погляди на творення літературної мови, на шляхи її розвитку та умови вільного функціонування О. Потебня висловив у статтях «Про націоналізм» («О национализме») (1865) та «Мова і народність» («Язык и народность») (1895). Учений обстоював цінність кожної мови, підкреслюючи, що зазвичай люди добровільно не відмовляються від рідної мови, й утверджував думку, що літературну мову варто творити на народній основі: «Вивчення напрямів народного мислення, висловлених мовою, отже, того, що тільки й має називатися народністю, є найвище завдання мовознавства» [37: 187].

На думку О. Потебні, мова — спосіб буття етнічної самосвідомості. Рідному слову як втіленню національного духу властивий мислетворчий характер: «Він уперше у вітчизняному мовознавстві розглядав слово не само собою, а у його відношеннях до того, хто говорить і до навколишнього середовища. У першому випадку воно є знаряддям думки і водночас результатом перетворення думки, у другому — виступає в ролі засобу розуміння» [43: 52]. Розглядаючи мови як різні системи прийомів мислення, зауважує вчений, «ми можемо очікувати від передбачуваної в майбутньому заміни різних мов однією загальнолюдською — лиш зниження рівня мислення... Мова є не тільки відома система прийомів пізнання, як і пізнання не відокремлене від інших сторін людського життя. Пізнаване впливає

на нас естетично й морально. Мова є шляхом усвідомлення естетичних і моральних ідеалів, і в цьому відношенні відмінності між мовами не менш важливі, ніж стосовно пізнання» [37: 163].

За словами Ю. Шевельова, «тематикою, ідеологією і почуттям О. Потебня був насамперед українським науковцем». Хоч наукові праці мовознавця написані здебільшого російською мовою, його «фразеологічне мислення» було «виразно українське», він прагнув максимально «сприяти збереженню української мови і тим самим простелити шлях її майбутньому усамостійненню» [50: 463].

Значення вчення О. Потебні для розвитку лінгвістики й літературознавства, як відзначає В. Русанівський, у тому, що він «значно розширив горизонти філологічної науки, розвинувши вчення про внутрішню форму слова. Керуючись цим ученням, сучасне мовознавство може з'ясувати, чому слово має знаковий характер, чому його зміст невичерпний (а отже, невичерпні можливості розвитку мов), чому постійно змінюється значення слова і чому лексична семантика слова невіддільна від його граматичних значень... Спираючись на досягнення культурно-історичного і порівняльно-історичного вивчення словесного мистецтва, він створив принципово новий історико-філологічний метод дослідження художньої творчості. Такі його праці, як «Из записок по теории словесности», «Лекции по теории словесности» справили великий вплив на розвиток вітчизняного літературознавства, хоч і були опубліковані посмертно» [38: 230–231].

Отже, чи не найбільша заслуга О. Потебні в тому, що він розпочав дослідження характерних ознак української мови у зіставленні з іншими слов'янськими мовами та чітко визначив напрям дослідження. Характерна особливість школи О. Потебні — різнобічність наукових інтересів, розроблення проблем мовознавства та літературознавства на основі досягнень філософії, психології, історії та інших наук. Це і створило той неповторний дух Харківської школи, який і досі справляє великий вплив на розвиток філологічної науки у світі [23]. Не можна не погодитися з думкою В. Звегінцева, що «О.О. Потебня виховав велику групу видатних мовознавців. Його теорії здобули відомих послідовників в особі Д.І. Овсянико-Куликовського, О.В. Попова, В.І. Харцієва та ін. З іменем Потебні пов'язана також підготовка акад. Б.М. Ляпунова, акад. А.І. Соболевського, Йос. Миккола (Фінляндія) та ін.» [13: 125].

Потебнянські національно-мовні традиції знайшли відгук у науковій діяльності Д. Овсянико-Куликовського, О. Ветухова, М. Сумцова, В. Харцієва, Д. Яворницького та ін. Д. Овсянико-Куликовський, один із тих, хто особисто спілкувався з О. Потебнею в останні роки життя вченого і продовжив його дослідження, присвячені теорії словесності «Теорія поезії і прози. Теорія словесності» («Теория поэзии и прозы. Теория словесности») (1917). Як учень і послідовник О. Потебні, Д. Овсянико-Куликовський розвивав психологічний напрям у мовознавстві — «Про значення наукового мовознавства для психології думки» (1901), вивчав проблеми лінгвістики у взаємодії з питаннями психології, художнього

мислення та літературної творчості — «Мова та мистецтво» («Язык и искусство») (1896). Харківський період діяльності Д. Овсянико-Куликовського (1888–1905) ознаменований дальшим розробленням проблем теорії і психології художньої творчості — «Питання теорії та психології творчості» («Вопросы теории и психологии творчества») (1902), «Основи художньої творчості» («Основы художественного творчества») (1907). За його участі в Харкові започатковано видання наукових збірників «Питання теорії та психології творчості» («Вопросы теории и психологии творчества») (1907–1923).

Своєму Вчителеві вчений присвятив статті: «Філософія мови у працях О.О. Потебні» («Философия языка в трудах А.А. Потебни») (1893), «О.О. Потебня як мовознавець-мислитель» («А.А. Потебня как языковед-мыслитель») (1893) [31]. Оцінюючи О. Потебню як особистість, Д. Овсянико-Куликовський у «Спогадах» (1923) визначає його як «надзвичайне явище», а також наголошує й на інших крім психологізму, ознаках, властивих ХФШ і сформованих попередниками й безпосередніми вчителями О. Потебні: аргументованість і докладність опису, багатство фактажу, еволюційний історизм із майже повною відсутністю абсолютних визначень і характеристик, властивих мовознавчим студіям першої половини ХІХ ст. [32 :180].

Як і О. Потебня, Д. Овсянико-Куликовський переймався проблемою рідномовного навчання та виховання, обґрунтовував право кожного народу на вільний розвиток «Психологія національності» («Психология национальности» (1922)). Індивідуально-психологічне трактування природи мови вплинуло на вирішення вченим питання про зв'язок мови з народом. Головною ланкою цього зв'язку, на переконання вченого, є індивід із своїми неповторними особливостями й мовленням. Мова була колективним органом лише в донаціональний період. З утворенням нації мова — її головний орган і представник — стали інтимним здобутком особистості; з цього моменту почалася індивідуалізація мовлення, яка з розвитком суспільства постійно поглиблювалася [4 : 206]. Як відомо, 1901 р. у Харківському товаристві грамотності вчений обстоював потребу навчання українською мовою для народних шкіл тих місцевостей, де «панує малоросійська мова». Залучав на підтримку порушеної справи Ф. Корша й О. Шахматова.

Актуальними для україністики є праці Д. Овсянико-Куликовського про М. Драгоманова («М.П. Драгоманов») (1918) та Т. Шевченка («Національні та загальнолюдські елементи в поезії Т. Шевченка») (1914). У 50-ті роковини з дня смерті Т. Шевченка, 12 березня (27 лютого) 1911, на урочистому засіданні Імператорської АН він першим виголосив присвячену Т. Шевченкові доповідь, підкресливши геніальність українського поета особливим поцінуванням його лірики серед надбань людства, зауважив, що автор «Кобзаря» — виразник національного відродження. На основі висловлених думок з'явився текст «Национальные и общечеловеческие элементы в поэзии Т.Г. Шевченко» у збірці «Немой юбилей» (1914).

Великим послідовником ідей О. Потебні був М. Сумцов. Чи не найбільше ріднить М. Сумцова й О. Потебню захоплення фольклором та етнографією. За словами О. Ветухова, автора статті «Акад. М. Сумцов та Потебніанство» (1922), О. Потебня вплинув і на характер наукової праці М. Сумцова, і на її напрям. Як найбільший прихильник міфологічної школи М. Сумцов не оминув своєю увагою проблем “міф і фольклор”, “символ і фольклор”. О. Потебня та М. Сумцов здійснили спробу власної реконструкції давніх уявлень, обрядів, звичаїв, пояснення міфічних елементів та тлумачення символів на основі порівняльних студій, глибокого вивчення побуту, творів різних видів та жанрів фольклору, впливу народної творчості на художню літературу. Перші праці вченого, написані за порадою О. Потебні, присвячені міфології та демонології: «Нарис історії християнської демонології» (не була надрукована), «Нарис історії чаклунства в Західній Європі» (1878), «Про народні погляди слов'ян на новонароджене дитя» (1880), «Спроба пояснення української пісні про Журила» (1885), «Релігійно-міфічне значення українського весілля» (1885), «Тур в народній словесності» (1887), «Культурні переживання» (1890), «Ворон у народній словесності» (1890), «Женіння свічки» (1890), «Заєць у народній словесності» (1891), «Миша в народній словесності» (1891) та ін.

Найважливіші праці М. Сумцова присвячені весільній обрядовості: магістерська дисертація «Про весільні обряди, переважно руські» (1881), опублікована в журналі «Київська старовина», розвідки «Релігійно-міфічне значення українського весілля» (1885), «До питання про вплив грецького і римського весільного ритуалу на українське весілля» (1886), «Українська весільна термінологія» (1889), «Значення весілля» (1889) тощо. В основі докторської дисертації «Хліб в обрядах і піснях» — теж весільний пісенний матеріал.

З-поміж фольклорної тематики, як відзначають дослідники, у науковій спадщині М. Сумцова можна простежити закономірність: до деяких тем, проблем, постатей учений звертався неодноразово впродовж усього творчого життя — це Г. Сковорода, І. Котляревський, Г. Квітка-Основ'яненко, А. Метлинський, І. Манжура, І. Франко, Я. Щоголів, Б. Грінченко, Д. Яворницький та ін. Однак найбільше статей, окрім Т. Шевченка, вчений присвятив своєму Вчителю О. Потебні (понад двадцять). За словами О. Ветухова, М. Сумцов намагався до найменших дрібниць висвітлити грандіозну фігуру О. Потебні, до якого ставився з глибокою пошаною і любов'ю. Живе зацікавлення М. Сумцова науковою творчістю О. Потебні розпочалося 1887 р. і тривало до останніх миттєвостей життя. Учений опублікував численні праці про О. Потебню: «Спогади й замітки про Потебню», «Мої взаємини з О. Потебнею», «Відозви Ягича про Потебню», «О.О. Потебня і Максим Горький» «До першої пошани Потебні» і зрештою — ґрунтовне дослідження «Велетень думки і слова О.О. Потебня» (1922). За час існування Потебніанського Комітету (з 1920) М. Сумцов самовіддано працював над упорядкуванням рукописів ученого, виданням

його творів, написанням біографічних матеріалів, вивченням наукової діяльності та увіковічненням його пам'яті.

Чимало праць М. Сумцова присвячено Слобожанщині: «Слобідсько-українські історичні пісні» (1914), «Слобожане. Історично-етнографічна розвідка» (1918), «Слобожанщина і Шевченко» (1918). Вони є цінним джерелом для народозначих і краєзнавчих досліджень Харківщини.

У своїй багатогранній діяльності вчений не обійшов увагою й лінгвістичні проблеми. М. Сумцов започаткував викладання в ХУ українською мовою. З 1907 р. почав читати в ХУ курс «Історія малоруської словесності». Згодом опублікував працю «Начерк історії української літературної мови» (1918), у якій висловив програмні погляди щодо розвитку української літературної мови.

О. Ветухів — один з останніх учнів О. Потебні, схарактеризований в «Енциклопедії українознавства» як учень і популяризатор учення О. Потебні, який «принципи «потебніянства» застосовував в етнографічних працях. Був членом Потебніанського Комітету, про діяльність якого написав у статті «Акад. М. Сумцов та Потебніанство». (1922). О. Потебні присвятив також праці: «А.А. Потебня» (Харків, 1896) «А.А. Потебня (Варшава, 1898), у яких схарактеризував постать ученого на тлі харківської школи, розкрив творчу лабораторію Вчителя.

Відомий також як дослідник фольклору та етнографії. Основні праці вченого присвячені дослідженню коліскових, заговорів і оберегів різних народів: «Замовляння, заклинання, обереги та інші види народного лікування, основані на вірі в силу слова» («Заговоры, заклинания, обереги и другие виды народного врачевания, основанные на вере в силу слова») (1907); «Матеріали комітету про кобзарів і лірників» («Материалы комитета о кобзарях и лирниках») (1902); «Мови некультурних народів (рец. на Погодіна «Мова як творчість»)» («Языки некультурных народов (рец. на Погодина «Язык как творчество»)») (1913). Вивчав наріччя Слобожанщини: «Говір слободи Олексіївки Старобільського повіту Харківської губернії» («Говор слободы Алексеевки Старобельского уезда Харьковской губернии») (1893). Висвітлював проблему читача, формування книгозбірень у Харкові та наукового краєзнавства: «До питання про «толкову» бібліографію по вивченню краю» (1927).

В. Харцієв — автор праць з лінгвістичної теорії поетичної творчості та літературознавства, основні з яких: «Основи поезики Потебні» («Основы поэтики Потебни») (1910), «Елементарні форми поезії», («Элементарные формы поэзии») (1911), «Що таке проза?» («Что такое проза») (1911), «Міфотворення, поезія і наука» («Мифотворчество, поэзия и наука») (1914), «Форми поетичного і прозаїчного мислення», «Образність і емоційність у поезії» та ін., а також численних методичних праць: «Психологія поетичного образу стосовно до виховання» («Психология поэтического образа в применении к воспитанию») (1911), «Про викладання граматики російської мови в нижчих класах гімназії» («О преподавании грамматики русского языка в низших классах гимназии») (1994), «Про

деякі прийоми навчання правопису» («О некоторых приемах обучения правописания») (1999).

Під впливом О. Потебні В. Харцієв досліджує народну поезію, пише працю «Про заспіви та приспіви в народній поезії» («О запевах и припевах в народной поэзии»), за яку відзначений золотою медаллю. Будучи мовознавцем і теоретиком літератури, В. Харцієв вважав разом з відповідною підтримкою наукової громади, що головним його завданням є публікація не цілком упорядкованих рукописів праць О. Потебні, не виданих за його життя. Завдяки глибоким знанням теоретичної спадщини Вчителя і надзвичайній працьовитості В. Харцієва видано посмертно третій том творів О. Потебні «Із записок з російської граматики», «Нотатки з теорії словесності» та інші. Велику цінність мають праці В. Харцієва щодо вивчення і популяризації теоретичної спадщини видатного вченого-мовознавця.

До наукової школи О. Потебні належав і Д. Яворницький — випускник ХУ (1881), історик, археолог, фольклорист, етнограф і письменник, який під час наукових експедицій, а також із творів українських письменників давніх часів зібрав цінний лексичний матеріал. Згодом учений видав «Словник української мови» (1920) (близько 5 тис. слів), який оцінюють як вдале доповнення до «Словаря української мови» за ред. Б. Грінченка. У передмові до словника, автор зазначає, що ще за життя Б. Грінченка надіслав йому 2500 слів, які ввійшли до його Словника. Зібравши через десять років після того великий, коштовний лексичний матеріал, приблизно на 75 друкованих аркушів, розпочав друкувати його як додаток до Словника Грінченка. Словник цікавий тим, що до нього ввійшло багато рідкісних слів живої мови, кожна його стаття містить російський відповідник і посилання на джерела: «**Бабло, ла**, болото, топь *Так і звалось драгвиняте бабло*. Киевск. г., Чегерин. у., Український етнографічний збірник; Київ, 1911, I, 40» [55 : 8]. Словник Д. Яворницького є оригінальною пам'яткою української лексикографії.

Дослідниця лінгвософських аспектів мови Н. Левчук-Киричук стверджує, що «Ідеї Потебні мали значний вплив на психологію і філософію, літературні теорії і деякі літературні напрями (наприклад на російських формалістів). Проте праці Потебні практично невідомі на Заході. Щоправда, це не стосується його головних ідей щодо теорії мови. Прикладом того є значний вплив концептуальних надбань Потебні, що його зазнав на собі Роман Якобсон та Празький лінгвістичний гурток. Роботи О.О. Потебні в теоретичній лінгвістиці та філософії мови провіщають концептуальну схему, у межах якої проводять сучасні дослідження теоретики-лінгвісти та філософи мови» [21].

Наукова спадщина О. Потебні є «вершиною розвитку філологічної думки»: «Як професор і автор сили розвідок, Потебня придбав великий вплив, який навіть збільшився по його смерті, — «потебніанство» було і досі є розповсюдженою лінгвістичною течією на Україні і в Росії» [47: 157]. Погляди ученого на мову та літературу стали ідейною основою мовознавців ХФШ 20–30 рр. ХХ ст. і дальших десятиліть.

Отже, ХФШ — перша наукова лінгвістична школа в Російській імперії, що впродовж XIX ст. пройшла кілька найважливіших етапів розвитку: 10–20 рр. (започаткування студій класичної філології й риторики, напрацювання традицій викладання словесності, заснування науково-публіцистичних видань); 30–40 рр. (перші діалектологічні розвідки, вивчення фонетичних, лексичних, граматичних особливостей слов'янських мов, зокрема й у зіставному аспекті, нагромадження етнографічного матеріалу); 50–90 рр. (становлення східнослов'янської лінгвософії, психолінгвістики, семасіології, розвиток словесності у працях О. Потебні).

Передумовами формування ХФШ були активізація діяльності в різних галузях науки, усвідомлення необхідності національного самовизначення в процесі опрацювання історичних джерел української культури (фольклору, етнографічних матеріалів, історичних пам'яток, фактів з діалектології), актуалізація питань походження українського народу та його мови, здійснення порівняльно-історичних славістичних досліджень; опублікування літературних творів українською мовою. Створений у Харківському університеті гурток учених-славістів, названий «харківською трійцею», який поставив за мету працювати на ниві науки й літератури задля відродження української народності, заклав підґрунтя українознавчих досліджень ХФШ.

Науково-дослідницька, викладацька і просвітницька діяльність О. Потебні мала виразно національне спрямування. Вчений згуртував навколо себе мовознавців, окресливши коло наукових пошуків: системний підхід до мови, порівняльно-історичний метод дослідження мов, філософія і психологія мови, естетика мови художнього твору та внутрішня форма слова. Потебнянські національно-мовні напрями наукових пошуків продовжили його учні й послідовники, вийшовши за коло власне лінгвістичних проблем. Єдині у своїх прагненнях, підтримуючи традиції ХФШ, ці видатні особистості витворили перспективи української філології.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

ХІФТ — Харківське історико-філологічне товариство

ХУ — Харківський університет

ХФШ — Харківська філологічна школа

1. Автобіографія Мих. Алек. Максимовича // М.А. Максимович // Максимович М.А. Автобіографія // Киев. Старина. — 1904. — Т. 86. — С. 322–344. — Режим доступу [http://iht.univ.kiev.ua/library/ks/1904/pdf/kievskaya-starina-1904-9-F-\(1942-1966\).pdf](http://iht.univ.kiev.ua/library/ks/1904/pdf/kievskaya-starina-1904-9-F-(1942-1966).pdf).
2. Аронов Д.К. К проблеме определения понятий «научная (научно-педагогическая школа)» / Д.К. Аронов // Alma mater (Вестник высшей школы). — 2003. — № 6. — С. 8–13.
3. Балліна О.С. (упоряд.). Українські пісні [Ноти] : [мелодії з текстом] / О.С. Балліна / видані коштом О.С. Балліної. — СПб.: [б. и.], 1863 (в типографии Ф. Стелловского, СПб.). — 125 с.
4. Бацевич Ф.С. Філософія мови. Історія лінгвофілософських учень : Підручник / Ф.С. Бацевич. — К. : Академія, 2008. — 240 с.
5. Вакуленко С. Мовознавчий доробок Олександра Потебні в оцінці Ватрослава Ягіча / С. Вакуленко // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. — Х. : Харківське історико-філологічне товариство, 2014. — Т. 15. — С. 205–228.

6. *Вернудіна І.В.* Філософія мови О.О. Потебні в контексті сучасної української гуманітаристики // І.В. Вернудіна / Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв : Наук. журнал. — К. : Міленіум, 2011. — № 3. — С. 16 — 20.
7. *Глушенко В.А.* Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70-і рр. XIX ст. — 20-і рр. XX ст.) / Глушенко В.А.; відп. ред. О.Б. Ткаченко. — Донецьк, 1998. — 222 с.
8. *Додонова Г.В.* Наукові школи в контексті загального розвитку університетської науки Наддніпрянської України другої половини XIX — початку XX ст. / Г.В. Додонова // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — 2013. — Вип. XXXVII. — С. 73–77.
9. *Думки и ꙗѣсни та щче де-ꙗчо Амвросія Могили* / А. Метлинський. — Харькoвъ : в Университетской типографі, 1839. — 210 с.
10. *Єрмоленко С.Я.* Українська лінгвостилістика: основні поняття, напрямки й методи дослідження / С.Я. Єрмоленко // Українська лінгвостилістика XX — початку XXI ст. : система понять і бібліографічні джерела. — К. : Грамота, 2007. — С. 5–17.
11. *Загнітко А.П.* Історія українського мовознавства в особах: [наук.-навч. посіб.] / Загнітко А.П. — Донецьк : ДонНУ, 2006. — Ч. 1. — 184 с.
12. *Заруба В.* Наукова школа в історичній науці. До постановки проблеми / В. Заруба // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — 2006–2007. — № 15. — С. 769–778.
13. *Звегинцев В.А.* История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях, ч. 1. Издание третье, дополненное / Звегинцев В.А. — М. : Просвещение, 1964. — 466 с.
14. *Зеров М.* Харківський гурток. А.Л. Метлинський // Українське письменство XIX століття. Від Куліша до Винниченка : Лекції, нариси, статті / М. Зеров. — Дрогобич : Видавнича фірма «Відродження», 2007. — С. 75 — 79.
15. *Ізмаїл Іванович Срезневський (до 200-річчя від дня народження) : біобібліогр. покажч.* / уклад. О.С. Журавльова, Н.Г. Мацнева, Е.Д. Дроснева, В. Петрович, Б. Ріфл, Д. Шкергет; вступ. ст. С.Ю. Страшнюка, Є.Х. Широкоград; наук. ред. С.Ю. Страшнюк; бібліогр. ред. С.Б. Глибицька, Ю.Ю. Полякова. — Х. : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2012. — 185 с.
16. *Качкан В.А.* Українське народознавство в іменах : У 2 ч. Ч.1 : навч. посіб. / за ред. А.З. Москаленка. — К. : Либідь, 1994. — 336 с.
17. *Котомаров Н.И.* Литературное наследие [Електронна копія] : автобіографія / Н.И. Котомаров. — Електрон. текст. дан. (1 файл : 601 Мб), [19–?] (Київ: НПУ, 2015).
18. *Кочерган М.П.* Загальне мовознавство : Підруч. вид. 2-ге, випр. і доп. / М.П. Кочерган. — К. : Видавничий центр «Академія», 2006. — 464 с.
19. *Кравченко Є.Г., Загнітко А.П.* Традиції Харківської філологічної школи в галузі унормування мови // Вісник Харківського національного університету [Текст] : [зб. наук. ст.]. № 491 Серія Філологія / М-во освіти і науки України. — Х. : Видавництво ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2000. — С. 51–57.
20. *Кулжинський І.* Некоторые замечания касательно истории и характера малороссийской поэзии / І. Кулжинський / Історія української літературної критики та літературознавства. Хрестоматія. У трьох книгах. Книга перша : навч. посіб. / упоряд. П.М. Федченко, М.М. Павлюк, Т.В. Бовсунівська; за ред. П.М. Федченка. — К. : Либідь, 1996. — С. 48–51.
21. *Левчук-Керечук Н.* О.О. Потебня і філософія мови. Значення О.О. Потебні (1835–1891) як предтечі лінгвістичної думки XX століття [Електронний ресурс] / Н. Левчук-Керечук. — Режим доступу до тексту : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/naukma/Filos/1996_1/13_levchukkerechuk_n.pdf.
22. *Лисиченко Л.А.* Лінгвософські ідеї О.О. Потебні / Л.А. Лисиченко // Олександр Потебня: Сучасний погляд. Матеріали міжнар. читань, присвяч. 170-річчю від дня народження фундатора Харківської філологічної школи (11–12 жовтня 2005 року). — Х. : Майдан, 2006. — С. 6–16.
23. *Лисиченко Л.* Харківська філологічна школа / Л. Лисиченко. — Режим доступу до статті : <http://www.ukrmova.in.ua/history.html>

24. *Лукінова Т.Б.* Роль Харківської лінгвістичної школи в розвитку порівняльно-історичних досліджень в Україні // Т.Б. Лукінова // Вісник Харківського національного університету : [зб. наук. ст.]. № 491 Серія Філологія. — Х. : Видавництво ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2000. — С. 57–63.
25. *Максимович М.А.* Откуда идет русская земля, по сказанію Несторовой повѣсти и по другимъ стариннымъ писаніямъ русскимъ / М.А. Максимович // Максимович М.О. Вибрані твори з історії Київської Русі, Києва і України / уклад., коротка біогр. та комент. П.Г. Маркова. — К. : Вища шк., 2004. — С. 46–115.
26. *Мандибуря О.* Микола Сумцов і проблеми соціокультурної ідентичності / О. Мандибуря. — К. : ІПіЕНД, 2011. — 276 с.
27. *Матвеева Т.С.* Філологічні студії в Харківському університеті: культурно-історичний, естетичний, соціокомунікативний аспекти / Т.С. Матвеева / монографія / [кол. авт.]; передм. В.С. Бакірова; за ред. Ю.М. Безхутрого. — Х. : ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2015. — С. 93–185.
28. *Мацюк Г.* Українське мовознавство крізь призму наукових шкіл // Вісник Львівського університету. Серія: філологічна. — Львів, 2004. вип. 34. — Ч. 2. — С. 3–11.
29. *Назаренко В.Ю.* До питання про витоки Харківської філологічної школи / В.Ю. Назаренко // Вісник Харківського національного університету : [зб. наук. ст.]. № 491 Серія Філологія. — Х. : Вид-во ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2000. — С. 489–491.
30. *Німчинов К.* Значення Потебні для українського національно-культурного руху / К. Німчинов // Вісник Харківського національного університету : [зб. наук. ст.]. № 491 Серія Філологія. — Х. : Вид-во ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2000. — С. 152–159.
31. *Овсянико-Куликовский Д. А.А.* Потебня как языковед-мыслитель / Д. Овсянико-Куликовский. — К. : Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1893. — 59 с.
32. *Овсянико-Куликовский Д.* Александр Афанасьевич Потебня / Д. Овсянико-Куликовский // Воспоминания. — Петербург : Изд-во «Время», 1925. — С. 166–188.
33. *Пасько І.* Наукові школи в українському «провінційному» й «столичному» вимірі. Культурологічний аспект / І. Пасько // Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Сер. : Культурологія. — 2008. — Вип. 3. — С. 14–24. — Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoakl_2008_3_4.
34. *Побірченко Н. О.О.* Потебня і Харківська громада / Н. Побірченко / Наукова спадщина О.О. Потебні в контексті сучасності / Відп. ред. В. Франчук. — К. : Видавничий Дім Дмитра Бурого, 2005. — С. 77–83.
35. *П'ятниченко С.В.* Варіанти народних пісень із Роменщини в записях О.О. Потебні та П.О. Гнідича / С.В. П'ятниченко // О.О. Потебня й актуальні питання мови та культури : зб. наук. праць. — К. : Видавничий Дім Дмитра Бурого, 2004. — С. 352–359.
36. *Потебня О.О.* Естетика і поетика слова. О.О. Потебня. — К. : Мистецтво, 1985. — 302 с.
37. *Потебня А.А.* Мысль и язык / А.А. Потебня. — К. : Синто, 1993. — 192 с.
38. *Русанівський В.М.* Історія української літературної мови : підручник Русанівський В.М. — К. : АртЕк, 2001. — 392 с.
39. *Савенок Л.А., Водотика С.Г.* Наукова школа: дослідницький, освітній і виховний потенціал / Л.А. Савенок, С.Г. Водотика // Інформаційні технології в освіті, науці та виробництві. — 2012. — Вип. 1(1). — С. 120–123.
40. *Срезневский В.И.* Из первых лет научно-литературной деятельности И.И. Срезневского. 1831 — 1839 / В.И. Срезневский. — СПб. : тип. В.С. Балашова и К., 1898. — 39 с., 7 с. прил.
41. *Сумцов М.Ф.* Пятидесятилітєе сборника А.Л. Метлинскаго «Народныя южнорусскія пѣсни» / М.Ф. Сумцов // Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України : вибрані праці / упоряд., підгот. тексту, передмова та примітки М.М. Красикова. — Х. : Вид-во «АТОС», 2008. — С. 355–366.
42. *Українська мова.* Енциклопедія. — К. : Вид-во Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2000. — 750 с.
43. *Удовиченко Г.М.* Лінгвістично-філософські погляди О.О. Потебні / Г.М. Удовиченко / Загальне мовознавство. Історія лінгвістичних учень. — К. : Вища школа, 1980. — С. 50–57.
44. *Франчук В. Ю.* А.А. Потебня : кн. для учащихся; [рец. Л.И. Скворцов, Е.М. Калугина] / В.Ю. Франчук. — М. : Просвещение, 1986. — 143 с.

45. Франчук В.Ю. Олександр Опанасович Потебня / В.Ю. Франчук; відп.ред. В.М. Русанівський; [рец. О.І. Білодід, С.Б. Кримський]. — К. : Наук. думка, 1985. — 168 с.
46. Франчук В. Ю. О.О. Потебня у вирі громадського життя України : з листування вченого / В.Ю. Франчук / Наукова спадщина О.О. Потебні в контексті сучасності / відп. ред. В. Франчук. — К. : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2005. — С. 68–76.
47. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні / Д. Чижевський. — Мюнхен, 1983. — 175 с.
48. Шевельов Ю. Олександр Потебня і українське питання : Спроба реконструкції цілісного образу науковця / Ю. Шевельов // Потебня О.О. Мова, національність, денационалізація. Статті і фрагменти / упор. і вст. ст. Ю. Шевельова / Ю. Шевельов. — Нью-Йорк : Українська Вільна Академія Наук у США, 1992. — С. 7–46.
49. Шевельов Ю. Олександр Потебня як мовознавець / Ю. Шевельов // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. — Х. : Харківське історико-філологічне товариство, 2014. — Т. 15. — С. 295–304.
50. Шевельов Ю. О.О. Потебня і стандарт української літературної мови / Ю. Шевельов / Вибрані праці : У 2 кн. Кн. 1. Мовознавство / Упоряд. Л. Масенко. — К. : Вид. дім «Києво-могилянська академія», 2008. — С. 461–497.
51. Шевченко Л.І. Дослідження Михайла Максимовича в контексті проблеми «Наукова школа / школи» / Л.І. Шевченко // Актуальні проблеми української лінгвістики : теорія і практика : зб. наукових праць. — К. : ВПЦ «Київський університет», 2012. — Вип. 25. — С. 3–13.
52. Широкопад Ф.Х. Потебня Олександр Опанасович / Ф.Х. Широкопад / Олександр Опанасович Потебня : (До 170-річчя з дня народження) : Біобібліогр. покажч. / Уклад.: В.Ю. Франчук, Ф.Х. Широкопад, Ю.Ю. Полякова; Вступ. Ст.: Ф.Х. Широкопад; наук. ред.: Ф.Х. Широкопад; бібліогр. ред.: С.Б. Глибицька. Х. : ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2005. — С. 3–8.
53. Шкляревський Г.І. Харківська філологічна школа // Рідний край : навч. посібник з народознавства / за заг. ред. І.Ф. Прокопенка. — Х., 1994. — С. 481–491.
54. Щербань Т. Організатор Київської філологічної школи / Т. Щербань // Слово і час. — 1991. — № 1. — С. 16–21.
55. Яворницький Д. Словник української мови / Д. Яворницький. — Т.1 (А–К). — Катеринослав : Видання видавництва «Слово», 1920. — 411 с.

Статтю отримано 08.02.2016

Olga Cheremska

Simon Kuznets Kharkiv National Economic University, Kharkiv

ORIGINS OF KHARKIV PHILOLOGICAL SCHOOL AND NATIONAL LINGUISTIC TRADITIONS OF O. POTEBNIA

Article outlines the definitions of scientific school, regional school; highlights the formation stages of Kharkiv philological school in the first half of nineteenth century. Author describes preconditions of its creation, dominant ideas and research directions in the circle of other language schools in Ukraine. The main emphasis is put at the initial (ethnographic) period of its formation, intensification of research activities in 30th–40th years of nineteenth century which includes folklore, ethnography, dialectology studies, focusing on the origins of the Ukrainian people and its language and appearance of comparative-historical studies of Slavic languages. An attempt was made to reveal the influence of the “Kharkiv trinity” (I. Sreznevski, M. Kostomariv and A. Mohylnicki) on the birth and development of literary and national conceptual ideas of O. Potebnia, based on national approaches to linguistic analysis of language facts and phenomena. The directions of Potebnia’s scientific research are determined: studies of Slavic languages in a broad cultural and historical context, connections between language and thought, language and speech, nature of word and language in their interaction with the history of the people. Author describes Potebnia’s social activity as a member of Kharkiv community and the Chairman of Kharkiv Historical and Philological Society. The development of Potebnia’s scientific traditions in works of his followers (D. Ovsyanniko-Kulikovski, O. Vietuchov, M. Sumtsov,

D.Yavornitski and V.Khartsiev) is analysed, especially works on theory of literature, linguosology, psycholinguistics, ethnography and ethnology, as well as their efforts to preserve scientific heritage of their Teacher and to promote his ideas.

Key words: *O. Potebnya, “Kharkiv trinity”, scientific school, regional school, Kharkiv Historical and Philological Society, Kharkiv Philological School.*

Мовна мозаїка

НАРЕШТІ З РОЗДІЛОВИМИ ЗНАКАМИ І БЕЗ НИХ

Багато хто переконаний, що після *нарешту* потрібно ставити кому або виділяти його з обох боків комами в середині речення. Справді, вона (вони) потрібна (потрібні), якщо прислівник *нарешту* вжитий у ролі вставного слова, що виражає: 1) модальне значення підбиття підсумку чого-небудь, зокрема виділяє те, що з'явилося після всього, на завершення чого-небудь, що є наслідком чогось (напр.: *Капітан, схиливши голову набік, довго вивчає їх [Гната і Оксена], обличчя світлішало, нарешту, посміхнувся* (Г. Тютюнник); 2) останню думку, якій передують кілька інших (напр.: *По-перше, у контракті 2009 року чітко не прописаний механізм оплати газу за принципом „бери або плати”... Подруге, Україна може подати зустрічний позов щодо формування ціни на газ... Йдеться про ущемлення наших прав як члена енерготорівства. І, нарешту, подібний позов може дати карт-бланш Європі до подальшого витіснення „Газпрому” з європейського ринку”* (Україна молода, 29.01.2013); 3) бажання, нетерпіння чи навіть незадоволення, що стосується висловленого в реченні (напр.: *Зрозумійте ж, нарешту, глибинне значення рідномовного гасла – тільки одна літературна мова й вимова, тільки один правопис. Зрозумійте і зреалізуйте його. Об'єднаймося, нарешту, у мові...* (І. Огієнко).

Якщо ж прислівник *нарешту* має часове значення “після чого-небудь”, то коми після нього не ставлять, напр.: *Нарешту Василькові пощастило вхопитись за гілку* (О. Донченко); *І кожен раз чоловік з жінкою здригалися. Нарешту жінка не витримала* (Г. Гордасевич).

Після *нарешту*, ужитого в ролі вигуку, що виражає радість, захоплення, задоволення, потрібно ставити знак оклику, напр.: *Нарешту! Не тямлячи себе від радості, Шевченко обняв жаданого гостя* (З. Тулуб).

Отже, комою (комами) треба виділяти тільки вставне слово *нарешту*. Коми не можна ставити після часового прислівника *нарешту*. Знак оклику потрібен після вигуку *нарешту!*

Катерина Городенська